

AZ ERŐSZAK TÖRTÉNELMI ÉRTELMEZÉSÉRŐL

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

A Szovjetunióban az 1920-30-as években elterjedt népszerű vicc szerint egy csapat nyúl felsorakozott a lengyel határon, hogy átengedjék őket. Arra hivatkozva kértek bebocsátást, hogy a Szovjetunióban elrendelték a tevék letartóztatását. „De hát ti nem vagytok tevék! Na, ezt próbálják meg elmagyarázni a politikai rendőrségnek!”¹ Mostani megközelítésünkben a tevéknek tartott nyulak, s félretéve a valóságközeli tréfát, elsősorban az emberek megélt tapasztalata alapján igyekszünk feltárni az erőszak természetrajzának néhány vonását.

A nézőpontunk főként „alulnézeti”: arra keressük a választ, hogy az állam, a politikai hatalom erőszakhatása miképpen jellemezhető és értelmezhető? Milyen általánosítható elemeit lehet megnevezni, amelyek egy történelmi kutatás számára is fogódzókat nyújtanak? Bár ezzel egy eltávolító beszédmódra kényszerülünk, mégsem lehet elkerülni ezt a feladatot. Először egy olyan tágabb elméleti keretbe helyezzük a kérdést, ami nem kifejezetten történettudományi, legalábbis nem a hagyományos módszer szerinti tárgyalásmód. Az erőszaknak mint antropológiai jelenségnek, problémának a történelmi ábrázolásba való tudatosabb beemelését fontosnak tartjuk, ezért kérdésfelvetéseinkben ezen elgondolás mellett sorolunk fel szempontokat és érveket. Ennek a megközelítésnek abban látjuk az értelmét, hogy a más tudományterületekről származó fogalmi meghatározások alapján érthetőbbé, megmagyarázhatóbbá válnak a történelmi jelenségek, másrészt áttekintésünk valamelyest hozzájárulhat az erőszakra vonatkozó ismereteink gyarapításához. A kérdést ezzel egyáltalán nem akarjuk lezárni, sőt éppen azt feltételezzük, hogy az interdiszciplináris tárgyalásmódok újabb és újabb értelmezési lehetőségeket kínálnak.

Az erőszak kortársi tapasztalatának az emlékezetben felfedezhető hatásait elsősorban a XX. századi történelmi kereteken belül értelmezzük. A két megnevezett kategória (az erőszak tapasztalata és annak emlékezet) elválasztása nehéz, de úgy gondoljuk, hogy ez a differenciálás nagyon fontos. Itt más-más idősikokról és történelmi összefüggésekről van szó, amelyek összemosódnak az emlékezetben. Ennek jelentőségét azzal tudnánk érzékeltetni, hogy mást jelent valamit megélni egy dik-

¹ FITZPATRICK 2003, 164.; Lásd a tömegterrorra: BABEROWSKI 2006, 37–59. Az idézett vicc keletkezési idejétől nagyot ugorva, de hasonló struktúraelemekre ismerhetünk a következő példában. A kelet-német állambiztonsági szolgálatnál – legalábbis a tankönyvek szerint – még 1984-ben is a „csékista éberség” alapkövetelményeit kellett elsajátítani. A módszerekhez hozzátartozott a toxikus anyagok használata is. *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland”* 1995. 490–492, 585–643.

tatúrában és mást jelent(het) arra emlékezni egy demokráciában. Egy további szempontot mindenképpen be kell emelni minden jelenkortörténeti megközelítésmódba: a különböző évfjártatú nemzedéki tapasztalatokat, amelyek figyelmen kívül hagyása feltűnő módon jellemzi a magyar történeti kutatásokat is.² Az előbbi gondolatmenetet legalább egy megjegyzés erejéig továbbfűzve kell foglalkoznunk a hallgatás, a tabusítás jelentőségével, ami mind az erőszakot alkalmazók („tettesek”), mind pedig az erőszakot elszenvedettek („áldozatok”) körében jól megfigyelhető. Több más tényező mellett ez mindenképpen összeköti a két felet.³ Ennek történeti jelentőségét csak akkor láthatjuk be igazán, ha nem csupán egyedi jelenségeket tárgyalunk, hanem a mennyiségi szempontokat is szem előtt tartjuk. Történészek számára ebben a tekintetben elsősorban a háborúk nyújtanak példákat, amelyek legfontosabb elemei magukban hordozzák az intézményesített kollektív erőszakot és a tömegességet, mint például: kollektív mobilizáció és az erőszak megszervezése, anyagi kár, az ellenség megölése, az erőszak dicsőítése, az áldozatok szenvedése iránti közömbösség, az erőszak gépiesítése, az idő reorganizálása, az akció kiszámíthatatlansága, a mindennapi élet dramatizálása.⁴

A szükségszerűen általános XX. századi ábrázolásban az anticivilizációtörténeti rendszerekhez soroljuk a nemzetiszocialista és a lenini-sztálini típusú kommunista rezsimeket, bár érdeklődésünk elsősorban az utóbbira vonatkozik. Együttal mindkettő egymásra is vonatkoztatható. Ideologikus (ön)meghatározásuk alapján úgy is értelmezhető mint antimarxisták és antibolsevisták, vagy antifasiszták. Ha az öndefinícion túl a gyakorlatot vesszük tekintetbe, akkor egy közösnek vehető ellenségük van, az alkotmányos állam.⁵

Tárgyalásmódunk nyelvezetét részben magyarázva, és a rendkívül ambiciózus „szocialista projekt” újkori eredetéről történeti, hosszú távú korszakokban gondolkodva, minimálisan a XIX. századi haladásról szóló elképzeléseket kell először kiemelni, amelyeket alapvetően befolyásolt az észak-amerikai és az európai iparosodás folyamata. A szocializmus programja az egész világon mint modernizációs ideológia jelent meg. Egyrészt gyors és mindent átfogó iparosítást, másrészt pedig az áthagyományozódott struktúrák radikális felbontását ígerte. Sokak számára éppen ez tette a szocialista eszmét „varázslatossá”, persze feledve azt, hogy ebben a bolsevik, majd sztálinista programban demokráciáról nem, csak proletárdiktatúráról volt szó.⁶ Az erőszak különösen fontos megkülönböztető, bár tabusított jeggyé vált ebben a rendszerben.

² Kiváló kivételnek számít: LOSONCZI 2005.

³ Így például ha valaki bocsánatot kér vagy hazudik, az emlékezik. Ennek a jelenségnek a tanulmányozására a politikai diktatúra éveiben készült dokumentumfilmek különösen alkalmasak.

⁴ TROTHA 1999, 42.

⁵ STEINBACH 2002, 36.

⁶ LANGEWIESCHE 1993, 39–55; PIPES 2004, 18–21.

A kommunizmus kifejezést leginkább abban az értelemben használjuk, hogy az egy utópista program alapján kialakult társadalmi állapot. Ebben valójában a beavatkozó, ellenőrző állam túlsúlyos működése, s nem a „munkásosztály” fiktív – hatalma volt a meghatározó.⁷ Ha mozgalomnak tekintjük a kommunizmust, akkor természetesen más meghatározó elemek kerülnek előtérbe, így például maga a totális igénnyel fellépő ideológiai tanítás, a pártszervezet és a magatartásmód.⁸ Éppen ezért is, a jövőbeli kutatásokban célszerű lenne, ha a lehetséges módon „ideológiamentessé” tennék a kommunizmus fedőnévvel ellátott társadalmi gyakorlatot. Ami többek között azt jelenti, hogy ebben a megközelítésmódban az alaphipotézis szerint a „gyakorló kommunistáknak” valójában nem a kommunizmus (aminek konkrét jövőképe, társadalmi megvalósulása, ideje eleve tisztázatlan volt) felépítése lehetett a céljuk. Ha mégis, akkor azt csak a „társadalom megerősökölése” révén vélhették megvalósíthatónak. A „reálszocializmus” rendszerspecifikussá vált folytonos működési zavaraira tekintve, amelyeket maga a pártvezetés sem leplezett, joggal fogalmazható meg, hogy a valódi cél nem egy egalitárius és szociális társadalom megteremtése volt. A különböző történelmi szituációknak, de még inkább az egyéni és kollektív emberi magatartásmódoknak a megértése szempontjából fontos tényező az utópia varázsa.⁹ Az mintegy biztosította a társadalmi következmények nélküliséget, ami a XX. századi diktatúrák „sikereinek” az egyik meghatározó jelensége volt.¹⁰

Alapvető kérdés, hogy az erőszaknak milyen általános és konkrét rendszerekhez köthető vonásai vannak? Az újkori történelemben a francia forradalom tűnik mindenképpen egy jelentős fordulópontnak, amikor a korábbi erőszakéhséget úgymond egy politikai renddel összekötötték, amelyben már elsősorban az emberek tömeges mobilizációját, nagyrészt a nemzetalkotás céljából is megvalósították.¹¹ Az új- és jelenkori történelemben az erőszakra vonatkozó általános jellemzőket és körülményeket keresve, megnevezhetők olyan elemek, amelyek bizonyos szabályszerűségeket mutatnak. Az első az igazolási törekvés, ami egy átfogó, globális érvényű ideológiát és egy távoli célt, utópiát kínál, a kommunista program esetében az „új ember” társadalmát.¹² A második elem egy ellenségképtől való – tegyük hozzá, tömeges – kondicionált függést jelent, ami természetéből fakadóan

⁷ A kérdéskör nemzetközi – benne a magyar – történelmi összehasonlítását lásd HÜBNER–KLESSMANN–TENFELDE 2005.

⁸ BOCHENSKI 1958, 1–16., 5–13.

⁹ BAUMAN 1976, 17–37. Az ennek eredményeképpen is kifejlődő „szocialista ellenkultúra” úgy tekinthető mint a „liberális kapitalista kultúra” folytatása, másrészt annak elutasítása. Uo. 40–47.

¹⁰ KOENEN 1998. 31–52., 34; OHLERICH 2005, 91.

¹¹ FRIEDRICH 1957, 34–35.; BECKER–GROSSBÖLTING 2003, VI; Az ideológiára mint kulturális rendszerre lásd: GEERTZ 2001, 26–71.

¹² GROYS–HAGEMISTER 2005; JENKINS 1992, 392–399.; MÜLLER 1998, 9–11., 118., 246.

érzelmileg rendkívüli módon telített.¹³ A faji vagy osztályalapon kijelölt és diabolizált ellenséget mint életveszélyes, fenyegető tényezőt állítják színpadra. A harmadik, a politikai diktatúrák történelmi példái szerint nélkülözhetetlenek bizonyuló pillér egy működőképes közigazgatási apparátus, ami a napi aprómunkát elvégzi. Végül, az eredeti tömeges mobilizációs célból kiindulva, szükséges a társadalom jelentős részének a bevonása az apparátusba, legyenek ezek a személyek titkos ügynökök vagy rendszeres és alkalmi feljelentők.¹⁴ Az ismertetett, figyelemre méltó tézishez annyit mindenképpen hozzáfűznénk, hogy a modern diktatúra kialakításának első lépéseit rendszerint a nyelvi térben teszik meg, amikor a szavakat nem eredeti jelentésüknek megfelelően használják, vagy a jelentéseket összekeverik.¹⁵ Különösképpen az állami erőszak bevezető fázisa kezdődik az „áldozat identitásának feloldásával”, amit elsősorban szavakkal lehet elérni, vagyis a nyelv lehetséges manipulációjával. Például Sztálin elhíresült mondása szerint a nyelv nem pusztán kommunikációs eszköz, hanem fegyver.¹⁶ A nyelv meghamisítását „követi” a gondolkodás megváltozása, így lesz a háborúból béke, a rabszolgaságból szabadság, a gyilkosságból terápia.¹⁷ A történész számára ezeknek a kérdéseknek a tisztázása, a történeti források nyelvhasználatának, a hivatalos és a közbeszédformák mintegy megfejtése, dekódolása szempontjából rendkívül fontos előfeltétel. A modern diktatúrák korának egyik sajátossága éppen az, hogy a kommunikáció rendkívüli módon instrumentálissá és színpadiassá válik.¹⁸ Ha már a nyelv fontosságát említettük, akkor utalni kell arra is, hogy sokan magát az erőszakot is elsősorban nyelvként értelmezik, legyen szó például a szülői pofonról vagy éppen a generációs jelenségeként értelmezett fiatalkori erőszakos cselekedetéről.¹⁹ Akár az előbbi megközelítés ellentétének is tarthatnánk Paul Ricœur véleményét, aki az erőszakot és a nyelvet ellentétpárnak véli. Az „egyik terjedelme a másikéhoz igazodik”, szerinte az „erőszak az, ami beszél és jelentésre tör”, hiszen az emberi beszéd önmagában is „a diskurzus és erőszak elegye.” Erre alapozva lép tovább és tágítja ki a problémát a zsarnokság és a filozófia szintjén: „A zsarnokság esetében nyilvánvaló, hogy az erőszak beszél. [...] A filozófia éppen azért leplezi le a zsarnokságot, mert az a filozófia legsajátabb területét, a nyelvet bitorolja.”²⁰

Az erőszak természetes módon a hatalomnak és a „politika” kategóriájának is alapvető eleme.²¹ Vegyük például az állami hatalmat, amely arra hivatkozva

¹³ Lásd: SZABÓ 1998

¹⁴ BURRIN 2002, 183–201., 184–185.

¹⁵ EDELMAN 1998, 98–99.; BALÁZS 2003, 11–12.

¹⁶ HODGKINSON 1954

¹⁷ TERNON 1996, 78–80.

¹⁸ KOSELLECK 1998, 20–22.

¹⁹ LÜDTKE 1994, 61–75.

²⁰ RICŒR 1998, 125–126., 128.

²¹ Az állam mindig az emberek ellenségének tűnik, azt mondhatnánk, hogy ennek ellenke-

alkalmaz erőszakot, hogy más erőszakot megakadályozzon. Az erőszak ebben az olvasatban a társadalmi kapcsolatok, vagy másként fogalmazva, a kultúra eredménye, hiszen minden rend feltételezi az erőszakot.²² Érdeemes azonban arra is utalni, hogy a politikai hatalom létéből fakadóan rituálisan alakított, színpadias, különböző médiumok által közvetített, vagyis kifinomultabb manipulációs technikákat alkalmaz.²³

Az erőszak problematika lépten-nyomon megjelenik a modernitásról folytatott vitákban is.²⁴ Itt lényegében két konkuráló értelmezésről van szó. Az egyik szerint a történelemben elsősorban a tudományos-technikai haladás a döntő folyamat, a másik az erőszak rendkívül meghatározó szerepét hangsúlyozza.²⁵ Mi az utóbbi mellett sorakoztatunk fel érveket, hiszen leginkább a korábban említett történeti antropológiai értelmezést tartjuk irányadónak és igazoltnak, amely az erőszak számos formájának állandó jelenlétére utal. Történeti szempontból ugyanakkor fontos hangsúlyozni az uralmi formák közötti különbözőségeket. Így például a totalitárius magyarázatot globális módon kár lenne elutasítani, hiszen annak számos elemét nem vették figyelembe a történeti kutatásban. Másképp fogalmazva, a mára már szinte teljesen elfelejtett koncepció forrásokon való tesztelése – különösképpen a társadalomtörténetben – még nagyrészt várat magára. Mint ismeretes, a diktatúra alapelemeihez Friedrich és szerzőtársa, Brzezinski a következőket sorolta fel: ideológia, egy párt, egy terrorisztikus titkosrendőrség, hírmonopólium, fegyvermonopólium, központilag irányított gazdaság. Az utóbbi kettő persze több – nem diktatórikus berendezkedésű – modern államban is létezik.²⁶

A mikro- és a makroerőszak megkülönböztetése alapján manapság legelterjedtebb tézis szerint a modern civilizáció és a XX. századi „makroerőszak” ugyan-

zője szintén utópiának számít. SCOTT 1998, 2.

²² A „hatalom” nem lebeg a „társadalom” felett, lényeges jellemzője az, hogy „cselekvésekre ható cselekvési” mód. FOUCAULT 2000, 473–476. Ezt a problémát az egyén szempontjából nézve, az ember fizikai, társadalmi és pszichikai korlátai felől is tárgyalni kell. LÁNCZI 2000, 40–41. A modern hatalomértelmezésekre lásd: BALÁZS 1998

²³ BECKER–GROSSBÖLTING 2003. V.

²⁴ Lásd a fogalomértelmezés kérdésétől a mindennapok világáig: LINDENBERGER–LÜDTKE 1995, 7–38.

²⁵ IMBUSCH 2005, 11.

²⁶ FRIEDRICH 1957, 19.; Friedrich műve előtti klasszikus munka: ARENDT 1992. A témát illetően, különösen a filozófiai fogalmi differenciálásról lásd: ARENDT 2000, 167–185. A modern diktatúrák többek véleménye szerint is egyúttal totalitáriusak, bár meglátásunk szerint ezeket az értelmezéseket nagyban befolyásolja a szerzői háttér intézményesültsége. Lásd: STEINBACH 2002; VOLLNHALS 2006, 21–27. Hogy mód volt az „önfejű” eltérésekre, alkalmazkodásra, az nyilvánvalónak tűnik számunkra, ez a következtetés azonban más, elsősorban társadalomtörténeti, történeti antropológiai megközelítéseket feltételez. Lásd: MAJTÉNYI 2003, 1.; Ö. KOVÁCS 2004, 179–204.

nak az éremnek a két oldalát jelenti.²⁷ Történeti perspektívában szemlélve, az első világháború leginkább abban is kiemelkedően nagy hatású volt az előző erőszakos konfliktusokhoz képest, hogy a történelemben először valósítottak meg ilyen magas fokú technikai szintet, másrészt a háborús törekvéseket sikerült totálissá alakítaniuk.²⁸ Ezeket az „eredményeket” a második világháborúban és utána még inkább felerősítették.²⁹ Érdemes sorra venni, hogy a diktatórikus rendszerek közül a nemzetiszocializmus miért tekinthető modernnek? A legfontosabb elemek a következők: az erőszak rendjének tudományosan megtervezett belső és külső modellje; a holocaust bürokratikus igazgatása; a megsemmisítés munkamegosztászerű racionalitása; az iparszerű megsemmisítési módszerek; az antiszemitizmus speciális variánsa. Ha mindezt a modern jelleget a kommunista gyökerű sztálinista diktatúra esetében nézzük, akkor a következő rendszerspecifikus sajátosságokat nevezhetjük meg: egy tervszerű, racionális társadalom elképzelése és az ennek megfelelő rendteremtési törekvések; egy előzetes ideológia; erőszakos modernizálás; a határok (frontier) eltolása és az azzal összekötött belső honfoglalás; az ember átfogó fegyelmzése; a társadalom kényszerű homogenizálása.³⁰

Az eddigi példákból is érzékelhető, hogy más társadalmi jelenségekhez hasonlóan, az erőszak értelmezését és leírását illetően is különféle nézetek találhatók a tudományterületeken. Ugyanakkor megnevezhetünk három olyan alapformát, amelyek nagyrészt elfogadottnak tekinthetők: a személyes vagy közvetlen, az intézményes és a strukturális erőszak, bár az utóbbi kettő megkülönböztetése nehéz. Az intézményes inkább azokra az alávetettségi helyzetekre vonatkozik, amelyeket fizikai szankciókkal is megerősítenek. Ezen belül érdemes kiemelni az erőszakfogalom latin eredetének kettős jelentését: a *violencia* a testi támadásra, a *potestas* a hivatali erőszakra, nyomásgyakorlásra utal.³¹ Mi most elsősorban a strukturális erőszakkal foglalkozunk, ami leginkább a társadalmi viszonyok (például szegénység) miatt keletkező károsodással kapcsolatos.³² A legtágabb értelmű megközelítésben a történeti antropológusok minden olyan elkerülhető támadást erőszaknak tekintenek, amely az alapvető emberi szükségletek ellen irányul.

Az erőszak kategóriájának jelentőségét leginkább akkor láthatjuk be, ha elvileg annak hiányát magunk elé képzeljük, amit „ökológiai egyensúlynak” is nevezhetünk.³³ Ez utóbbi jelenti valaminek a túlélését, a jó közérzetet, a szabadságot és az identitást, annak tudatát. Ha ezek együtt hiányoznak, akkor emberi lealacsony-

²⁷ IMBUSCH 2005, 31–35.

²⁸ SCHMITT 1998, 24–35.

²⁹ Nagyrészt ez a XX. századi alapkérdés motiválta ezt a művet is: ARENDT 1970.

³⁰ IMBUSCH 2005, 533–537.

³¹ NOHLEN 2002, 293–287.

³² NOHLEN 2002, 281–282.

³³ Ricœur, kételkedve ebben is, de az erőszakkal szembeni lehetőségként a „koherens diskurzusról” beszél. RICŒUR 1998, 126.

nyodásról beszélünk.³⁴

Az erőszakstruktúrák határait illetően két másik fontos megkülönböztetését kell megemlítenünk: az egyik a testben, a másik a gondolkodásban hagy nyomot.³⁵ Az előbbire utalva azt mondhatjuk, hogy az „erőszak az érzések valósága”, amelynek a középpontjában a test áll. Sőt, egyes szociológiai értelmezések szerint a kínzás, a testi erőszak alkalmazása – a növényekhez hasonlíthatóan – az „ember átültetését” jelenti. Az általános tapasztalatok szerint az áldozatok fokozatosan érzékelik a kétségbeesést, az egyedülletet és az elhagyottságot.³⁶

A gondolkodásban, viselkedésben a kulturális erőszak jelensége is megmutatkozik, feltételezve, hogy elfogadjuk a kultúra kategóriáját, ami létünknek szimbolikus szféráját (vallás, ideológia, nyelv és művészet, különböző tapasztalati és formális tudományok) jelenti. Ezeket lényegüket tekintve sokszor arra használják fel, hogy a közvetlen vagy a strukturális erőszakot igazolják vagy legitimálják. Ennek XX. századi történelmi példái a horogkereszt és a vörös csillag.³⁷ A kulturális vagy szimbolikus erőszak rendszerint három kontextusban jelenik meg. Egyrészt az erőszak mint nyelv, azaz kifejeződési forma, másrészt mint agresszió bizonyos területeken, amit „pótcselekvésnek” is nevezhetünk (lásd a sportot). Harmadrészt a kultúra minden formája ide sorolható, amelyek a közvetlen vagy a strukturális erőszak legitimálását szolgálják, az ideológiától a tudományig.³⁸

Az erőszakos magatartásmód inkább pszichológiai magyarázatát és tagolását láthatjuk az instrumentális vagy hideg, körültekintő, tervező típusú és a reaktív vagy forró erőszak megkülönböztetésében. Az előbbihez egy reflexszerű, bizonyos procedurális gondolkodást is társítanak. Ebben az értelmezésben ez például azokra a hivatalnokokra jellemző, akik a diktatúra destruktív feladatait pedáns módon végrehajtják.³⁹

A történelmi kutatás számára is rendkívül fontos az erőszakhatások elemzése. Elvileg látható, materiális és láthatatlan, immateriális nyomokat fedezhetünk fel. Ha az „embereket” vesszük alapul, akkor a látható kategóriában konkrét szomatikus hatásokat tapasztalhatunk, mint például a meggyilkoltak, a megerőszakoltak és sérültek számát. Az úgymond láthatatlan dimenzióban kell keresnünk a gondolkodást befolyásoló tényezőket, így például a trauma által okozott veszteségérzést, a gyűlöletet, a bosszút, az elnyomás utáni vágyat. A társadalom, azaz az emberi kapcsolatok összessége tekintetében konkrét anyagi károkról és strukturális, valamint kulturális károkról lehet beszélni. Ez utóbbira vonatkozóan fontosnak

³⁴ GALTUNG 1997, 914.

³⁵ GALTUNG 1997, 916.

³⁶ TROTHA 1999, 25–30.

³⁷ GALTUNG 1997, 916–917.

³⁸ IMBUSCH 2005, 24–25.

³⁹ BECK 1999, 36.

véljük kiemelni az erőszakcultúra kialakulását, a konfliktuskezelő képesség elvesztését, s ennek nemzedéki átörökítését.⁴⁰

BIBLIOGRÁFIA

ARENDT 1970

ARENDT, Hannah: *On Violence*. San Diego etc, HARCOURT, 1970.

ARENDT 1992

ARENDT, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, EURÓPA, 1992.

ARENDT 2000

ARENDT, Hannah: Macht und Gewalt. In: LUDZ, Ursula (szerk.): *In der Gegenwart. Übungen im politischen Denken II*. München, Zürich, PIPER, 2000.

BABEROWSKI 2006

BABEROWSKI, Jörg: Diktaturen der Eindeutigkeit. Ambivalenz und Gewalt im Zarenreich und in der frühen Sowjetunion. In: UÖ (szerk.): *Moderne Zeiten? Krieg, Revolution und Gewalt im 20. Jahrhundert*. Göttingen: VANDENHOECK/RUPRECHT, 2006. 37–59.

BALÁZS 1998

BALÁZS Zoltán: *Modern hatalomelméletek*. Budapest, KORONA, 1998.

BALÁZS 2003

BALÁZS Zoltán: *A politikai közösség*. Budapest, OSIRIS, 2003.

BAUMAN 1976

BAUMAN, Zygmunt: *Socialism. The Active Utopia*. New York, HOLMES & MEIER PUBLISHERS, 1976.

BECK 1999

BECK, Aaron T.: *A gyűlölet fogságában. A harag, az ellenségesség és az erőszak alapjai gondolkodásunkban*. Budapest, HÁTTÉR, 1999.

BECKER–GROSSBÖLTING 1992

BECKER, Frank–GROSSBÖLTING, Thomas et al. (szerk.): *Politische Gewalt in der Moderne. Festschrift für Hans-Ulrich Thamer*. Münster, ASCHENDORF, 2003. VI.

BOCHENSKI 1958

BOCHENSKI, Joseph M.: Die formale Struktur des Kommunismus. In: BOCHENSKI, Joseph M.–NIEMEYER, Gerhart (szerk.): *Handbuch des Weltkommunismus*. München, KARL ALBER, 1958.

BURRIN 2002

⁴⁰ GALTUNG 1997, 918.

- BURRIN, Philippe: Totalitäre Gewalt als historische Möglichkeit. In: MAIER, Hans (szerk.): *Wege in die Gewalt. Die modernen politischen Religionen*. Frankfurt am Main, FISCHER, 2002. 183–201.
- EDELMAN 1998
EDELMAN, Murray: Politikai ellenségképek konstruálása. In: SZABÓ Márton: *Az ellenség neve*. Budapest, JÓSZÖVEG KÖNYVEK, 1998. 98–99.
- FITZPATRICK 2003
FITZPATRICK, Sheila: Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. In: HOFFMANN, David L. (szerk.): *Stalinism. The Essential Readings*. BLACKWELL, 2003.
- FOUCAULT 2000
FOUCAULT, Michel: Miért tanulmányozzuk a hatalmat? In: FELKAI Gábor et al. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest, ÚJ MANDÁTUM, 2000. 464–479.
- FRIEDRICH 1957
FRIEDRICH, Carl Joachim: *Totalitäre Diktatur*. Unter Mitarbeit von Zbigniew K. Brzezinski. Stuttgart, KOHLHAMMER, 1957.
- GALTUNG 1997
GALTUNG, Johan: Gewalt. In: WULF, Christoph (szerk.): *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie*. Weinheim, Basel, BELTZ, 1997.
- GEERTZ 2001
GEERTZ, Clifford: *Az ideológia mint kulturális rendszer*. Uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Más., jav. kiad. Budapest, OSIRIS, 2001. 26–71.
- GROYS–HAGEMEISTER 2005
GROYS, Boris–HAGEMEISTER, Michael et al.: *Die Neue Menschheit. Biopolitische Utopien in Russland zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. (Aus dem Russischen). Frankfurt am Main, SUHRKAMP, 2005.
- HODGKINSON 1954
HODGKINSON, Harry: *The Language of Communism*. New York, PITMAN, 1954. V.
- HÜBNER–KLESSMANN–TENFELDE 2005
HÜBNER, Peter–KLESSMANN, Christoph–TENFELDE, Klaus: *Arbeiter im Staatssozialismus – ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit. Die DDR im ostmitteleuropäischen Vergleich*. Potsdam, ZZf. 2005.
- IMBUSCH 2005
IMBUSCH, Peter: *Moderne und Gewalt. Zivilisationstheoretische Perspektiven auf das 20. Jahrhundert*. Wiesbaden: VS für Sozialwissenschaften, 2005.
- JENKINS 1992
Szerk. JENKINS, Helmut: *Sozialutopien – barbarische*

Glücksverheissungen? Zur Geistesgeschichte der Idee von der vollkommenen Gesellschaft. Berlin, DUNCKER/HUMBLLOT. 1992. VIII–IX.

KOENEN 1998

KOENEN, Gerd: Kommunismus – als Ideologie und als historische Praxis. BACKES, Uwe–JESSE, Eckhard (szerk.): *Jahrbuch Extremismus & Demokratie*, 12. Jahrgang 2000, Baden-Baden, NOMOS VERLAGSGESELLSCHAFT, 1998.

KOSELLECK 1998

KOSELLECK, Reinhart: Ellenségfogalmak. In: SZABÓ Márton: *Az ellenség neve.* Budapest, JÓSZÖVEG KÖNYVEK, 1998. 20–22.

LÁNCZI 2000

LÁNCZI András: *A XX. század politikai filozófiája.* Budapest, PALLAS STÚDIÓ – ATTRAKTOR KFT, 2000.

LANGEWIESCHE 1993

LANGEWIESCHE, Dieter: Fortschritt als sozialistische Hoffnung. In: SCHÖNHOFEN, Klaus–STARITZ, Dietrich (szerk.): *Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Hermann Weber zum 65. Geburtstag.* Köln, BUND, 1993. 39–55.

LINDENBERGER–LÜDTKE 1995

LINDENBERGER, Thomas–LÜDTKE, Alf: Einleitung: Physische Gewalt eine Kontinuität der Moderne. In: Uök (szerk.): *Physische Gewalt. Studien zur Geschichte der Neuzeit.* Frankfurt am Main, SUHRKAMP, 1995. 7–38.

LOSONCZI 2005

LOSONCZI Ágnes: *Sorsba fordult történelem.* Budapest, HOLNAP, 2005.

LÜDTKE 1994

LÜDTKE, Alf: Gewalt als Sprache? In: BREDNICH, Rolf W. und HARTINGER, Walter (szerk.): *Gewalt in der Kultur. Vorträge des 29. Deutschen Volkskundekongress.* Passau 1993. Passau (Passauer Studien zur Volkskunde, Band 8), 1994. 61–75.

MAJTÉNYI 2003

MAJTÉNYI György: Ön-fejűség a „másik” Németország történelme. *Aetas*, 18. 2003. 1. 142–148.

Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland”

Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland” Hrsg. Vom Deutschen Bundestag. Band VIII. Das Ministerium für Staatssicherheit. Seilschaften, Altkader, Regierungs- und Vereinigungskriminalität. Baden-Baden: NOMOS, Frankfurt am Main: SUHRKAMP. 1995.

MÜLLER 1998

MÜLLER, Derek: *Der Topos des neuen Menschen in der russischen und*

- sowjetischen Geistesgeschichte*. Bern, LANG, 1998.
- NOHLEN 2002
NOHLEN, Dieter: Gewalt. In: NOHLEN, Dieter–SCHULTZE, Rainer-Olaf (szerk.): *Lexikon der Politikwissenschaft. Theorien, Methoden, Begriffe*. Band I. München, BECK, 2002. 281–282.
- OHLERICH 2005
OHLERICH, Gregor: *Sozialistische Denkwelten. Modell eines literarischen Feldes der SBZ/DDR 1945 bis 1953*. Heidelberg, UNIVERSITÄTSVERLAG, 2005.
- Ö. KOVÁCS 2004
Ö. KOVÁCS József: Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkortörténeti kutatások az NDK-ról. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*. 15–16. 2004. május. 179–204.
- PIPES 2004
PIPES, Richard: *A kommunizmus*. Budapest, EURÓPA, 2004.
- RICÆR 1998
RICÆR, Paul: Erőszak és nyelv. In: SZABÓ Márton: *Az ellenség neve*. Budapest, JÓSZÖVEG KÖNYVEK, 1998. 125–126.; 128.
- SCHMITT 1998
SCHMITT, Carl: A háború és az ellenségfogalmak értelmezése. In: SZABÓ 1998. 24–35.
- SCOTT 1998
SCOTT, James C.: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven and London, YALE UNIVERSITY PRESS, 1998.
- STEINBACH 2002
STEINBACH, Peter: Zur Wahrnehmung von Diktaturen im 20. Jahrhundert. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B51–52. 2002. 36–43.
- SZABÓ 1998
SZABÓ Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, JÓSZÖVEG KÖNYVEK, 1998.
- TERNON 1996
TERNON, Yves: *Verbrecherische Staat. Völkermord im 20. Jahrhundert*. Aus dem Französischen von Cornelia Langendorf. Hamburg, HAMBURGER EDITION, 1996.
- TROTHA 1999
TROTHA von, Trutz: Forms of Martial Power: Total Wars, Wars of Pacification, and Raid. Some Observations on the Typology of Violence. In: ELWERT, Georg–FEUCHTWANG, Stephan–NEUBERT, Dieter (szerk.): *Dynamics of Violence. Processes of Escalation and De-Escalation in*

Violent Group Conflicts. Berlin, DUNCKER/HUMBLLOT, 1999. 35–60.

VOLLNHALS 2006

VOLLNHALS, Clemens: Der Totalitarismusbegriff im Wandel. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, 39. 2006. 21–27.

WALDMANN 2002

WALDMANN, Peter: Gewaltforschung/Gewalttheorien. In: NOHLEN, Dieter–SCHULTZE, Rainer-Olaf (szerk.): *Lexikon der Politikwissenschaft. Theorien, Methoden, Begriffe*. Band I. München, BECK, 2002. 283–287.